

SALTBRÄNNERIerna I BOHUSLÄN

Av Sven Rydstrand

Ur Hällungen 1966

Säkert har de bohuslänska bönderna och fiskarna sedan urminnes tider förstått att upphämta sitt förråd av koksalt ur de långa fjordarnas salta vatten. De har troligen också på ett tidigt stadium uppmärksammat att saltmängden var störst i fjordarnas inre. När vattnet under sydvästliga stormar slog upp över hällarna, kvarstannade nämligen det tyngsta i bergens håligheter, där det sedan vid starkt solsken avdunstade och kvarlämnade rent salt. Vis av denna erfarenhet hittade man sedan på att elda upp lämpliga berghällar och slå sjövattnet däröver.

Redan på 1500-talet började man även att efter utländskt mönster anlägga saltpannor och saltkittlar i Bohuslän. Så var fallet bl. a. i det inre av Gullmaren, där namnet "Saltkällan" ännu påminner därom. Benämningen Saltkällan är dock en senare tids förvanskning av namnet. Från början hette nämligen platsen "Saltkäel" (= Saltkittel). Någon saltkälla har här aldrig funnits. Den nuvarande gården Saltkällan hette ännu på 1700-talet Brevik, och där låg även det nu försvunna fiskeläget Sanden.

På Gustaf Wasas tid började vetenskapsmännen att fästa stor uppmärksamhet vid bohuslänningarnas saltframställning. Stora svårigheter uppstod nämligen då för Sveriges salthandel med främmande länder, och många undrade då om man inte genom egen saltproduktion skulle kunna göra landet oberoende av import. Detta skulle varit särskilt värdefullt under krigstider.

Gustaf Wasa var själv mycket intresserad av saltbränning, och han övertalade en av sina trotjänare, Frantz Trebow, att denne på försök skulle upprätta några saltsjuderier i Bohuslän. Konungen anslog 200 daler silvermynt för ändamålet. Men till några resultat kom aldrig Trebow, vars försök efter blott några få år måste upphöra. Bohuslänningarna lärde tydligen inte ut sin konst.

Men saltfrågan fortfor att vara ett svårlöst problem i vårt land även under 1600-talet, och sedan Bohuslän år 1658 för alltid tillförts Sverige, yrkade många ledande män på att saltsjuderier för kronans räkning borde anläggas här. Såväl riksdrotsen Per Brahe som rikskanslern Axel Oxenstierna hade själva erfarenheter av saltframställning, och på deras förslag beslöt regeringen år 1670 att saltsjuderier skulle upprättas på försök. Privilegier gavs samtidigt åt ett par handlare i Stockholm, Charles och Alexander Boit, för saltframställning i större skala i Bohuslän.

Dessa handlare - de handlade dock inte med salt utan med siden - slog sig därefter ned på Öckerö och Hönön i Göteborgs skärgård och uppsatte där några saltpannor. För att få lämpligt

stöd av regeringen lovade de att producera omkring 30 000 tunnor salt varje år, varför de också fick sig tilldelade ett stort antal soldater som fri arbetskraft. Men resultatet blev dåligt. De stora saltmängderna uteblev, och efter blott några år måste saltverket läggas ned med förlust för kronan. Lika dåligt gick det också för ett par italienare, som på 1690-talet inkallades av konung Karl XI för att upprätta saltsjuderier på västkusten. De visade sig förresten vara riktiga skojare, som lurade konungen.

En stor del av saltproblemen i Bohuslän berodde emellertid på den svenska regeringens egna åtgärder, då bondeseglationen och handeln med främmande länder blev förbjuden efter år 1660. De bohuslänska bönderna och strandsittarna var nämligen vana att köpa hem stora kvantiteter fint salt på sina utländska resor. Detta var nödvändigt, särskilt i tider av riklig silltillförsel och då den egna saltbränningen inte alltid kunde drivas i önskvärd utsträckning i brist på ved. Dessa förhållanden gällde särskilt för det stora fiskeläget Lysekil, längst ut på det långa skoglösa Stångenäset.

Det gick nämligen åt mycket salt på den tiden för att konservera de stora sillmängderna, och då saltet inte kunde anskaffas, blev sillfisket förflamat. Detta bevisas bl. a. av uppgifterna om att flera av de vadlag, som vid slutet av 1600-talet fanns på Stångenäset och Sotenäset, blev upplösta.

Det tjänade ju inte någonting till att fånga sillen, då man inte hade möjligheter att salta ned den. Med saltbristen följde sålunda fattigdom.

En mängd s.k. strandridare bevakade vid denna tid den bohuslänska kusten och dess båttrafik, och därför var det säkerligen så gott som omöjligt att bedriva någon smyghandel. Hur det gick för den som ändå vågade försöket att föra med sig en tunna salt hem till Lysekil från Norge, berättar följande protokoll, som skrevs vid häradstinget på Broberg i Bro socken den 25 augusti år 1666:

"Måns Strandridare kärade att han uppå Lysekils strand uti Jens Perssons hus haver arresterat en tunna salt, som Jens hade fört med sig ifrån Norrige och icke angivit saltet på tullkammaren i Havstensund men förteगत. Anhåller att Jens därför plikta må efter Stora Tullordningens fjärde och tjugonde punkter. Jens förmenar dock han köpte intet salt ifrån det han inlade någon kalk i Norrige och till dess han kom till Lysekil med skutan.

Än föredrager Måns att han arresterade samma tunna salt, men Jens det oaktat haver lossat beslaget och brukt saltet, och var Märthen Strandridare då med honom, och när han ville tagit saltet utur huset, blev dörrarna tillslutna och saltet honom vägrat. Jens sade, han var icke hemma samma tid.

Joen Olsson, båtsman, betygar att han var allena med Jens i Norrige och inlade kalken. På hemvägen köpte han saltet i slupen, men han såg intet när Jens köpte saltet, utan han bar saltet ned i skutan. Jens säger att Joen är hans avundsman. Jens Persson bekänner omsider saltet och det som käranden honom siktar för. Han sade sig ock på resan i en hamn ha köpt något råg. Säger att där låg en dansk skuta i Wedholmen, där köpte ock Per Hansson en tunna råg och Christen Larsson en halv tunna.

Avsades: Emedan Jens Persson nu bekänner sin förseelse med den tunna salt och den tunna råg, han köpt hade i uthamnen, ty dömes Jens att bota för sin förseelse 50 riksdaler och betala båtsmannen, som kalkskutan vid arresten aktat haver, 8 öre silvermynt för var dag och haver förbrutit saltet till konungen."

Det var alltså svåra tider för de bohuslänska bönderna under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Det var inte nog med krig och hårda skattepålagor. Dragoner och ryttare plågade därjämte den bofasta befolkningen och saltbristen minskade födkroken på havet. Många gårdar blev därför öde och många bönder kunde man träffa ute på vägarna med tiggarskåpan i hand.

Men på Stångenäset fanns vid denna tid en initiativrik man, som aldrig ville rygga tillbaka för svårigheter och bekymmer av något slag. Det var rusthållaren, gästgivaren och riksdagsmannen Pehr Bryngelsson i Mellby. Man skulle kanske också kunna kalla honom för den förste föreningsbonden i Bohuslän. Han beslöt nämligen på 1680-talet att tillsammans med några andra bönder bilda bolag för gemensam saltbränning. Sådana bolag bildade han både på Stångenäset och Sotenäset. Det var nämligen både tidsödande och arbetskrävande att sköta en saltpanna, så att resultatet blev gott. Bolagspannorna kunde hållas igång dygnet runt, och det var en stor fördel. Det var nämligen på den tiden ont om både arbetskraft och ved.

Stångenäs hembygdsförening
Fotoarkiv Sven Rydstrand

Det inre av Gullmarsfjorden och Saltkällan vid 1900-talets början. De små husen till vänster utmärker den plats där det gamla fiskeläget Sanden låg under gångna århundraden.

Men Karl XI, som själv misslyckats med saltsjuderi för kronans räkning, fick snart reda på att det gick åt för mycket ved under de bohuslänska saltpannorna, och därför beslutade han utfärda förbud för all saltbränning. Vid riksdagen år 1697, där Pehr Bryngelsson var fullmäktig för Stångenäset och Sotenäset, lyckades han dock utverka tillstånd att tills vidare få bränna salt i sina bolagspannor.

Även sådan bolagsbränning av salt kunde dock ställa till trassel, och därför träffar vi inte sällan Pehr Bryngelsson vid tinget, då han råkat i dispyt med sina föreningsbönder. I nedanstående protokoll från år 1696 gäller det en saltpanna, som anlagts på gården Långeland i Askums socken:

"Pehr Bryngelsson i Mellby har instämt Oluf i Långeland för det han haver brukat saltpannan den tiden som honom tillkom, eftersom han med dem i densamma är till hälften intressent och ej till honom det ringaste avlagt. Oluf säger att han aldrig bränt någon dag, som honom tillkom utan låtit pannan stå stilla längre än hans andel pålöpte, varigenom pannan tagit en obotelig skada genom hans förvällande. Ty påstår han att han antingen må få utlösa dem eller de honom.

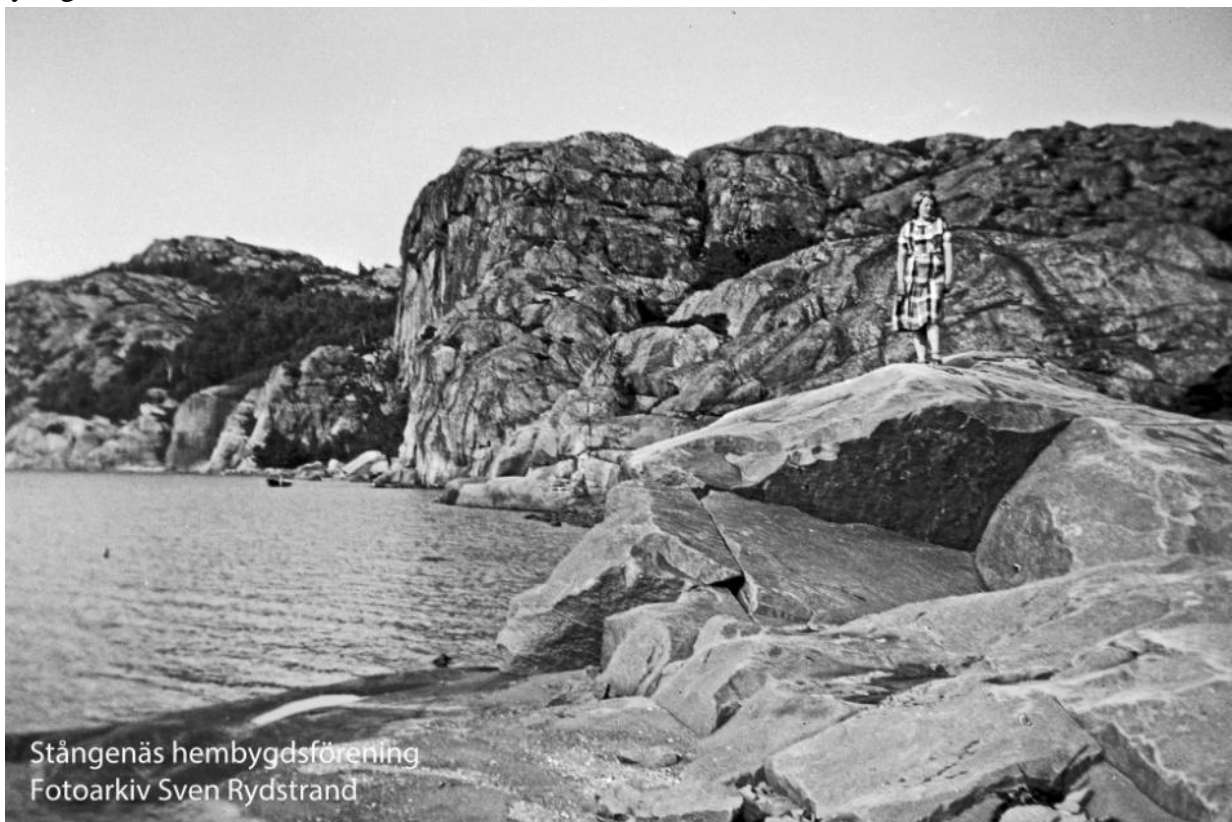
Pehr Bryngelsson förebär att de voro förlikta att när han ej hade ved, skulle de hans dygn bränna till halvnad för honom. Oluf svarar att de aldrig stå med honom uti något kontrakt, utan vilja taga penningar eller giva. Ingalunda kunna de gå som hans träl eller slav, fast de äro fattiga bönder och skapta till att släpa. Pehr Bryngelsson vill upplåta dem den ena fjärdeparten, den andra vill han behålla. Oluf förebär det han intet kan där hålla, alldenstund han ingen skog haver, säger ock att pannan bliver alldeles fördärvad, därför att Pehr Bryngelsson ej presterat prestanda utan den uti allo måtto söker ödelägga och under sig tråda. Sägandes Oluf, att om Pehr Bryngelsson vill hava en daler för varje bränning, torde någon därtill sig bekväma, men det är ingen som med honom vill hava att göra, eftersom han uti allt är dem förnär.

Rätten förmanade dem till förlikning, den de ock togo uti betänkande och således förentes: Att Pehr Bryngelsson skall njuta sin halva panna uti åtta söckendagar, och vilken som då ej bränner utan låter panna stå stilla medan honom tillkommer, då bliver skadan hans. Skulle någon vara som vill bränna till halvnad, då skall de först visas till Pehr Bryngelsson, efter han är boende längst bort därifrån och ej kan skaffa fram ved som de andra. Men bliver han ej med honom ense, då må envar låta bränna sedan till halvnad och sina dygn bäst med de andra sämjas. Bliver någon beträdd häremot bryta och söker den andre i någon måtto vara förnär, densamme skall plikta till kyrkan 10 daler silvermynt. Strax räckande varandra händer därpå"

År 1702 var Pehr Bryngelsson i konflikt med sina bolagsmän i Bro socken, där en saltpanna var förlagd till Vintveten på en gårdsdel, som numera hör till Åker vid Ferlevskilen. Enligt protokollet från häradstinget, som hölls på gården Hallind den 1 oktober år 1702 var det 16

andelsägare i saltverket, och några av dem hade råkat i dispyt med Pehr Bryngelsson om betalningen för de utgifter, som Pehr hade haft på pannan, då han skaffat tillstånd för att driva den. De bönder som namngives, är Engelbrett Persson och Oluf Olufsson i Vintveten samt Aslag i Lingathe och Lars Giök. Slutet blev att man beslöt helt upphöra med bränningen från år 1703, då man inte kunde komma överens med varandra om driften.

Man kan antaga att det var Pehr Bryngelssons mening att han så snart som möjligt skulle skaffa sig andra medredare och bilda ett nytt bolag för saltbränningen, men han fick aldrig tillfälle till det. I sin egenskap av kyrkovärd i Bro skulle han år 1704 vid midsommartiden besiktiga det fallfärdiga klocktornet vid kyrkan, och det bar sig inte bättre än att han råkade trampa igenom det uppruttna golvet, varvid han ramlade ned och slog ihjäl sig. Så tragiskt slutade denne energiske och initiativrike mans levnadsbana. Och några nya saltbolag blev det tydligen inte mera i dessa trakter.

En naturlig saltkittel i berget. Sådana finns det många i Bohuslän

Men saltbristen fortfor att vara skriande. Under Karl XII:s krig förarmades vårt land och möjligheterna att köpa salt från andra länder blev allt mindre. Det var då Christopher Polhem, "den svenska mekanikens fader" och en mångfrestare på flera olika områden, framträdde med nya förslag till anläggningar av saltsjuderier i Bohuslän. År 1717 framlade han för konung Karl ett projekt för saltverk i det inre av Gullmarsfjorden, där han ansåg vattnet bäst och saltast. Till följd av konungens plötsliga död vid Fredrikshald kom dock saltverksplanerna aldrig till utförande. Det är likväl av stort intresse att läsa Polhems egen beskrivning därom i

ett manuskript, som ännu förvaras i Riksarkivet. Den återges därför här, dock med moderniserad stavning:

"Saltverket, som var ärat i Bohuslän att inrättas, bestod av följande inventioner:

1: mo av särdeles ugnar och pannor, varigenom ej allenast största effekten av elden med minsta konsumtion av ved stod att vinnas, utan ock kokningen på det allra skyndsammaste kunde befordras både till så bittert och så lindrigt salt man helst hade åstundat.

2: do Ärnade jag inrätta en särdeles invention på väderkvarnar, som skulle stå uti en rund pråm och lätteligen kunde vändas med pråm och allt för alla väder och besynnerligen tjäna i tvenne mål först att draga det saltaste vattnet upp från botten igenom behöriga rör och sedan föra det upp ur pråmarne in uti sina dammar på själva landet eller bergsklipporna, till att flyta därifrån in i själva kokpannorna, då det utom det hade kunnat graderas av solen om sommaren och av kölden om vintern till bittrare saltlake, som då så mycket fortare hade gått att kokas. Ty så snart solvärmen om sommaren och isen om vintern kommer på det salta vattnet, så sackar sig det saltaste åt botten, men det friska ovan uppå, så väl som isen, kan då avtappas och avdragas etc.

3: tio Emedan det kokta saltet lätteligen smälter innan det först raffineras, kristalliseras och kokas, ty vore sådana inrättningar därtill ärnade i synnerhet torkningen, som kunde göra densamma minst kostsam. Till raffinaden hade boskapsblod varit tjänligt, som drar åt sig all orenlighet uti sitt skum etc. och till kristallisation regnet om våren."

Polhem lade ned mycket arbete på dessa saltverksplaner, och bl. a. tillverkade han en modell av saltsjuderiet. Hans avsikt var också att bilda bolag med intressenter från hela landet, helt övertygad som han var om att det skulle bli en ekonomiskt lönande affär för riket. Men alla dessa stolta planer måste skrinläggas vid konungens fall.

Under frihetstiden kom inte sällan saltproblemet upp i den politiska debatten, och bohusläningarna klagade ofta på den dåligt ordnade salthandeln. När riksdagsmannen Hans Jacobsson i Ryk, Brastads socken, känd bl. a. för sitt märkliga inlägg för utnämning av en dansk prins till tronföljare i vårt land, år 1740 stod redo att anträda sin Stockholmsresa till herredagen, fick han av den vid tinget på Kriström församlade allmogen från Sunnerviken en allvarsam förmaning att försöka förmå höga överheten på ett bättre sätt ordna saltimporten. Det var ett livsvillkor för det bohuslänska sillfisket. Så som det då var ställt, fanns det inte ens i Uddevalla stad tillräckligt mycket salt att köpa. Och i Norge fick bohusläningarna fortfarande inte göra uppköp vare sig av salt eller andra nödvändighetsvaror. Det hade utfärdats ett förnyat förbud för sådan handel år 1739.

Om riksdagsmannen Hans Jacobsson kunde göra något för att lindra saltbristen, är inte känt men föga troligt. Han dog förresten redan år 1743 i Stockholm under pågående riksdag. Men så gott som under hela 1700-talet led det bohuslänska sillfisket av brist på salt, även om man brände under sina saltpannor så gott man förmådde, med eller utan vederbörligt tillstånd.

Därom skriver Tanumsprosten Johan Oedman år 1746 i sin då utgivna bok "Chorographia Bahusiensis" vid beskrivningen av Tanums härad:

"Här äro ock så wäl som i Skee Giäl åtskilliga Salt-Pannor upprättade til husbehof ock the fattigas underhåld, af Mangel på Salt, hälst i Thenna dyra Tijden."

På ett annat ställe i samma bok berättar Oedman att då man får stora sillfångster, *"ligger hon af mangel på salt, som är högst ät beklaga, ock blir til största delen rutnad och förskiämt. Hwarföre i Skiärgården borde wara Nederlag på Salt för wederbörande, eller ock frihet ät uprätta Salt-Pannor"*

Först under 1800-talets början blev saltimporten tryggad, varför saltpannorna kunde slopas. Men ännu i dag påminner många ruiner vid de bohuslänska fjordarna om dessa tidiga industrianläggningar och de bohuslänska böndernas första föreningsrörelse.